

Подорож людства

Подорож людства

ODED GALOR

THE JOURNEY OF HUMANITY

**THE ORIGINS OF WEALTH
AND INEQUALITY**

THE BODLEY HEAD · LONDON · 2022

ОДЕД ГАЛОР

ПОДОРОЖ ЛЮДСТВА

ВИТОКИ БАГАТСТВА
І НЕРІВНОСТІ

*Переклала з англійської
Анна Марховська*

«Наш Формат» · Київ · 2023

УДК 316.32(0.062)

Г 16

Галор Оded

Г 16 Подорож людства. Витоки багатства і нерівності / пер. з англ. Анна Марховська. — К. : Наш Формат, 2023. — 264 с.

ISBN 978-617-8120-52-8 (паперове видання)

ISBN 978-617-8120-53-5 (електронне видання)

Які ключі до прогресу людства? За останні двісті років приголомшливий прогрес у сфері здоров'я, багатства та тривалості життя докорінно змінив досвід людського життя. Але це не було випадковістю історії. Спираючись на дослідження всього життя, Оded Галор визначає універсальні сили, що стоять за цією зміною, і в такий спосіб розкриває таємницю людського розвитку.

УДК 316.32(0.062)

Перекладено за виданням: Oded Galor. *The Journey of Humanity: The Origins of Wealth and Inequality* (London: The Bodley Head, 2022, ISBN 9781847926913).

Усі права застережено. All rights reserved

© Oded Galor, 2022

© graph figures by Oded Galor, 2022

© illustrations by Ally Zhou, 2022

© Анна Марховська, пер. з англ., 2023

© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2023

ISBN 978-617-8120-52-8 (паперове видання)

ISBN 978-617-8120-53-5 (електронне видання)

ЗМІСТ

Таємниці нашої подорожі	9
-------------------------------	---

Частина перша · **ОДИСЕЯ ЛЮДСТВА**

<i>Розділ 1</i>	Перші кроки	21
<i>Розділ 2</i>	У полоні стагнації	33
<i>Розділ 3</i>	Шторм під водною гладдю	47
<i>Розділ 4</i>	На повних парах	58
<i>Розділ 5</i>	Метаморфози	83
<i>Розділ 6</i>	Обитований край	98
<i>Епілог</i>	Розгадка таємниці зростання	115

Частина друга · **ВИТОКИ БАГАТСТВА І НЕРІВНОСТІ**

<i>Розділ 7</i>	Пишнота і злидні	123
<i>Розділ 8</i>	Невіддільні ознаки інститутів	138
<i>Розділ 9</i>	Культурний чинник	156
<i>Розділ 10</i>	Тінь географії	170
<i>Розділ 11</i>	Спадок аграрної революції	190
<i>Розділ 12</i>	Африканське походження людства	202
<i>Епілог</i>	Розгадка таємниці нерівності	219

<i>Післямова</i>	224
<i>Подяки</i>	228
<i>Про автора</i>	231
<i>Джерела</i>	233
<i>Примітки</i>	255

Для Еріки

ТАЄМНИЦІ НАШОЇ ПОДОРОЖІ

Підвіконням будівлі у стилі венеційської готики, що на території Браунського університету, пробігає білка. Вона не надовго спиняється й зацікавлено дивиться на якусь людину, що гає час на написання книжки замість того, щоб скерувати всі зусилля на пошук їжі — як, власне, і мало б бути. Ця білка — наступниця тих, що сновигали пралісами Північної Америки багато тисячоліть тому. Як і її далекі пращури й сучасники з різних куточків світу, вона здебільшого збирає їжу, тікає від хижаків, шукає пару та прихисток від негоди.

А втім, відколи *Homo sapiens* майже 300 тисяч років тому сформувався як окремий вид, лейтмотив життя в людей не надто відрізнявся від білчиного: його основними цілями були виживання та розмноження. Тисячоліттями люди в усьому світі не жили, а ледь виживали. Однак, на превеликий подив, за останні кілька століть наш спосіб існування кардинально змінився. З історичної перспективи якість людського життя підвищилася разуючо, безпрецедентно і, можна сказати, миттєво.

Уявіть, якби 2000 років тому мешканці Єрусалима, сучасники Ісуса, перенеслися на машині часу в Єрусалим XIX століття, епоху Османської імперії. Поза сумнівом, їх вразили б прекрасний новий мур, помітне збільшення населення і деякі винаходи. І хоча Єрусалим XIX століття неабияк відрізнявся від свого римського попередника, наші мандрівники в часі доволі легко пристосувалися б до нового середовища. Звісно, їм довелося б підлаштувати свою поведінку під нові культурні норми, але вони мали б змогу зберегти ті ремесла, які практикували на світанку I століття, і без проблем заробляти на життя; знання й навички, які вони здобули в давньому Єрусалимі, були

б актуальними й на початку XIX століття. До того ж їм загрожували б ті самі небезпеки, захворювання і стихійні лиха, що за часів Римської імперії, та й тривалість життя майже не змінилася б.

А тепер уявіть, що відчули б наші мандрівники, якби машина часу перенесла їх лише на двісті років уперед, у Єрусалим початку XXI століття. Вони дістали б справжній шок. Тепер їхні навички виявилися б застарілими, улаштуватися на роботу без формальної освіти було б фактично неможливо, а ще їм щодня довелось б користуватися технологіями, подібними до якогось чаклунства. Ба більше, оскільки багатьох смертельних захворювань минулого вже не існує, тривалість їхнього життя відразу зросла б удвічі, що змусило б їх докорінно змінити світогляд і думати про себе в довгостроковій перспективі.

Між цими епохами лежить така глибока прірва, що важко досягнути, яким був світ зовсім нещодавно. Томас Гоббс, англійський філософ XVII століття, сказав відверто, що людське життя було *потворним, жорстоким і коротким*¹. Тоді кожне четверте немовля помирало впродовж першого року життя від холоду, голоду та численних захворювань, жінки часто гинули під час пологів, а людський вік рідко перевищував сорок років. Коли сонце ховалося за горизонтом, світ поринав у непроглядний морок; жінки, чоловіки й діти годинами носили воду до своїх осель; вони рідко милися, а зимові місяці просиджували в задимлених будинках. У ті часи люди здебільшого мешкали в глухих селах, рідко покидали місце народження, харчувалися мало й одноманітно, не вміли читати і писати. Економічні кризи тієї похмурої доби не просто спонукали людей затягнути паски — вони приносили масовий голод і смерті. Багато буденних негараздів, з якими стикаються сучасні люди, блякнуть на тлі труднощів і трагедій не таких уже й далеких наших пращурів.

Довго вважали, що впродовж історії людства рівень життя крок за кроком змінювався на краще. Однак це уявлення хибне. Процес технологічного розвитку справді був переважно поступовим і набирав обертів із плином часу, проте умови існування не поліпшувалися паралельно з ним. Дивовижний стрибок якості життя, який відбувся за останні століття, є наслідком крутого повороту.

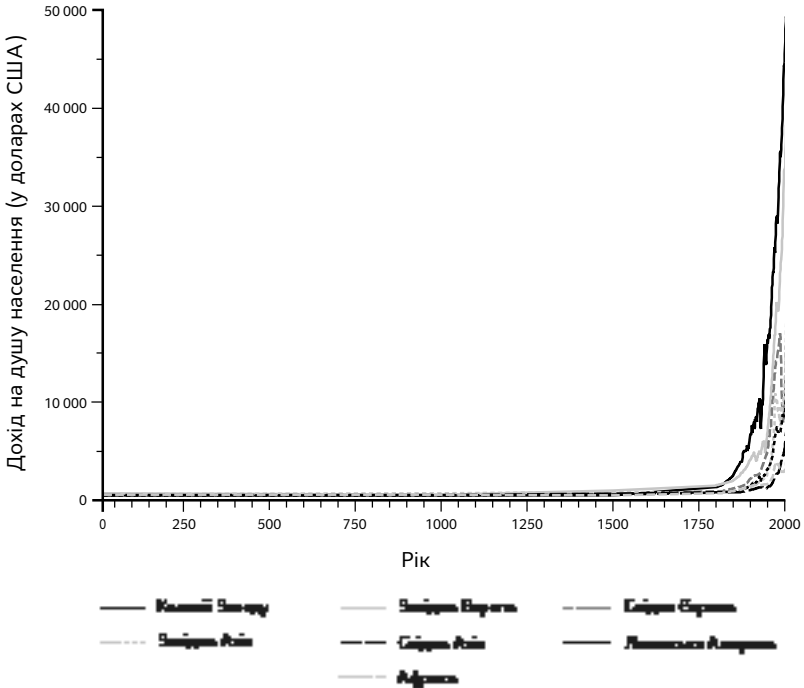

Рисунок 1. Таємниця економічного зростання. Стрімке зростання доходу на душу населення в різних частинах світу за останні два століття після багатьох тисячоліть стагнації³

Ще кілька століть тому дійсність переважної частини людей була схожа радше на дійсність їхніх далеких пращурів і більшості тих, хто жив на Землі багато тисяч років тому, ніж реалії їхніх сучасних нащадків. Умови життя англійського фермера на початку XVI століття були подібними до умов китайського раба XI століття, маянського селянина 1500 років тому, грецького скотаря у IV столітті до н. е. чи ерихонського пастуха 11 тисяч років тому. Та від початку XIX століття — а проти часу існування людства це лише частка секунди — тривалість життя зросла майже вдвічі, а розмір доходу на душу населення злетів удвадцяттеро в найрозвиненіших частинах світу та в чотирнадцять разів — загалом на планеті (рис. 1)².

Безперервні зміни на краще ведуть до таких колосальних наслідків, що ми часто забуваємо про винятковість цього періоду на тлі решти етапів історії. Що стоїть за *таємницею економічного зростання* — неймовірною трансформацією якості життя (в контексті здоров'я, добробуту й освіти), яка відбулася за останні століття і затьмарила всі інші зміни в згаданих сферах від часів появи *Homo sapiens*?

У 1798 році англійський науковець Томас Мальтус переконливо обґрунтував принцип незмінної стагнації рівня життя, який з незапам'ятних часів тримав цілі суспільства в пастці злиднів. Мальтус стверджує: щоразу, коли на тлі технологічних інновацій у суспільстві з'являється надлишок харчів, рівень життя підвищується, але так триває недовго, адже внаслідок цього народжуваність неминуче збільшується, а смертність зменшується. Отже, з огляду на зростання кількості населення надлишок харчів рано чи пізно вичерпувався, а умови життя відкочувалися до межі виживання: люди знову жили в злиднях, як і до запровадження винаходу.

За так званої мальтузіанської доби (тобто етапів історії людства, що передували нещодавньому колосальному прориву) технологічний поступ призводив лише до збільшення й ущільнення популяцій, а на їхнє процвітання в довгостроковій перспективі він мав мізерний вплив. Популяції збільшувалися, а умови життя залишалися на одному місці — на межі виживання. Відмінності в рівні розвиненості технологій або родючості ґрунтів того чи того регіону відбивалися на щільності населення, а вплив на умови життя вони мали швидкоплинний. Іронія в тому, що, коли Мальтус дописав свій трактат і проголосив — мовляв, «пастка бідності» триватиме вічно, — змальоване ним явище несподівано пішло на спад, розпочався перехід від стагнації до зростання.

Як людина вирвалася з пастки злиднів? Чому доба стагнації тривала так довго? Чи ті чинники, які зумовили і тривалий «льодовиковий період» економіки, і нашу втечу з нього, пролиють світло на причини нерівності умов життя в різних куточках сучасного світу?

Керуючись своїми переконаннями й аргументами на користь того, що колосальну нерівність у добробуті між різними державами

неможливо зрозуміти, не визначивши основних чинників розвитку як такого, я розробив узагальнену теорію. У її межах мені хотілося б окреслити шлях людства загалом⁴. Ця теорія проливає світло на передумови переходу від доби стагнації до епохи стабільного поліпшення рівня життя і дає змогу скласти уявлення про те, як далеко минуле позначилося на долях різних країн.

У першій частині цієї мандрівки ми розглянемо таємницю економічного зростання — насамперед процеси, через які люди майже безперервно існували на межі виживання, і чинники, що зрештою дали деяким країнам змогу вирватись із цієї пастки та досягти небаченого процвітання, плоди якого пожинають численні жителі сучасного світу. Розпочнеться наша мандрівка з точки відправлення людства — появи *Homo sapiens* у Східній Африці приблизно 300 тисяч років тому. Потім ми окреслимо найважливіші етапи своєї подорожі: міграцію *Homo sapiens* із Африки кількадесят тисяч років тому, розселення людей різними континентами, зміну суспільного устрою з племен мисливців-збирачів на осілі землеробські громади, а також порівняно сучасні події — промислову революцію та демографічний перехід⁵.

Історія людства багата на захопливі деталі: були в ній злети і падіння потужних цивілізацій; харизматичні імператори, що вели війська до колосальних завоювань і поразок; митці, які творили прекрасні скарби культури; філософи та науковці, що розвивали наші уявлення про всесвіт; а також численні спільноти людей і мільярди життів, до яких не була прикута загальна увага. У такому океані деталей легко втратити орієнтир, не витримати натиску хвиль, не здогадатися про несамовиті підводні течії.

У цій книжці розглянемо підводні течії, що впливають на процес розвитку, і дамо їм визначення. Ми побачимо, що впродовж історії людства та тривалого «льодовикового періоду» економіки ці чинники діяли непомітно, але невідворотно; вони набирали обертів, аж поки технологічний поступ промислової революції сягнув переломного моменту, після якого люди вже не могли пристосуватися до змін у технологічному середовищі без бодай якоїсь освіти. Народжуваність почала знижуватися; чисельність населення зростала,

але це більше не нівелювало підвищення рівня життя. Ці процеси заклали підґрунтя для довгострокового процвітання, яке триває досі.

Наріжне питання цієї розвідки — життєздатність нашого виду на планеті Земля. За мальтузіанської доби населення драматично скорочувалося під впливом несприятливих кліматичних умов та епідемій. Сьогодні ми бачимо, що процес економічного зростання шкодить довкіллю і призводить до змін клімату; це змушує серйозно замислитися про життєздатність нашого виду й уникнення демографічних катастроф, які вже траплялися в минулому. Хочу вас підбадьорити: нещодавно світ сягнув переломного моменту, наслідками якого стали стабільне зниження народжуваності, активне формування «людського капіталу» й технологічні інновації. Можливо, ці явища дадуть людству змогу пом'якшити згубні наслідки прогресу та стануть стрижнем життєздатності нашого виду в довгостроковій перспективі.

Останні століття характеризує вибуховий економічний розвиток — проте, хоч як дивно, тільки в окремих частинах світу. Це зумовило ще одну важливу трансформацію, властиву лише нашому видові, — зародження колосальної нерівності всередині різних країн і між ними. Можна припустити, що основною причиною цього є неодноразове завершення доби стагнації в різних куточках світу. У країнах Західної Європи та деяких їхніх колоніях у Північній Америці й Океанії умови життя кардинально змінилися на краще у XIX столітті, а в більшості регіонів Азії, Африки та Латинської Америки це сталося тільки в другій половині XX століття (рис. 2). Чому ж в одних частинах світу ця трансформація відбулася раніше, ніж в інших?

Розгадавши таємницю зростання, у другій частині цієї мандрівки ми спробуємо розкрити *таємницю нерівності* — з'ясувати, чому останні двісті років різні суспільства розвивалися різними шляхами, а між умовами життя в деяких із них пролягла прірва. Щоб пролити світло на засади цих глобальних розбіжностей, нам доведеться вирушити у зворотному напрямку і зробити кілька великих послідовних кроків у далеке минуле. Ми почнемо звідти, де все розпочалося, — з виходу *Homo sapiens* із Африки кількадесят тисяч років тому.

Розглянемо інституційні, культурні, географічні та суспільні чинники, що виникли в давньому минулому, скерували різні спільноти окремими історичними траєкторіями, вплинули на час завершення доби стагнації та зумовили розрив у рівні добробуту різних держав. Інституційні реформи, здійснені на випадкових переломних етапах історії, подеколи скеровували різні держави окремими шляхами й зумовлювали певні відмінності, що почали оприявнюватися з плином часу; так само поширення різних культурних норм змусило коліщата світової історії обертатися по-різному⁶.

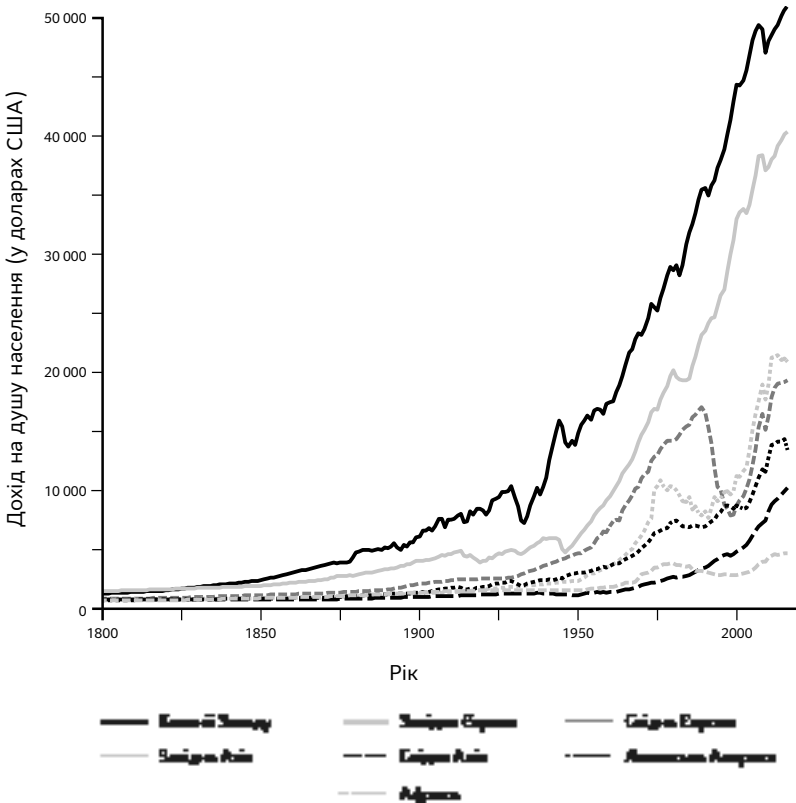

Рисунок 2. Таємниця нерівності. Різниця доходу на душу населення у різних регіонах світу за останні два століття⁷

Однак за появою культурних норм, політичних інститутів і технологічних проривів, від яких залежить успішність і процвітання суспільства, нерідко стоять передумови, що сформувалися в далекому минулому. Під впливом географічних чинників (як-от родюча земля і погідний клімат) люди набували культурних характеристик, сприятливих для суспільного розвитку: схильності до співпраці, довіри, гендерної рівності, орієнтованості на майбутнє. Придатність ґрунтів для великих плантацій заклала підвалини для експлуатації та рабства, появи і тривалого існування екстрактивних політичних інститутів. Ситуація із захворюваністю негативно позначалася на продуктивності сільського господарства та праці, інвестиціях в освіту та процвітанні в довгостроковій перспективі. У допромислову епоху біологічне розмаїття, яке пожвавило перехід до устрою осілих землеробських спільнот, сприяло процесові розвитку; водночас, хоч як дивно, з настанням сучасної епохи його сприятливий вплив зійшов нанівець.

Проте за інституційними й культурними характеристиками сьогодні стоїть ще один принциповий чинник економічного розвитку, не менш важливий за чинник географічний, — рівень суспільного різноманіття, його сприятливий вплив на інновації та його негативні наслідки для соціальної згуртованості. Дослідження ролі географічних характеристик віднесе нас на 12 тисяч років у минуле, на світанок аграрної революції. Розгляд причин і наслідків різноманіття відправить назад ще на кількадесят тисяч років, до перших кроків людини за межами Африки.

Це не перша спроба розповісти про основний вектор історії людства. Платон, Гегель і Маркс вважали, що історія розвивається за невідхильними універсальними законами, проте нерідко великі мислителі нехтували впливом самих суспільств на свою долю⁸. У цій книжці не буде заяв про невідворотний рух людства до утопії чи дистопії, спроб діяти моральних висновків про доцільність на пряму цього поступу і його наслідки. Скажу лише, що сучасну епоху, коли умови життя стабільно змінюються на краще, неможливо назвати райським садом, де немає соціальної та політичної ворожнечі. Колосальні нерівність і несправедливість нікуди не поділися.

Завдання цієї книжки — зрозуміти й згладити передумови безмежного розриву в рівні добробуту різних країн, а її мета — достовірний, міждисциплінарний, науково обґрунтований виклад еволюції суспільств від появи *Homo sapiens*. За культурною традицією, що вбачає в технологічному розвитку прогрес⁹, ця наукова розвідка спирається на оптимістичний за своєю суттю світогляд (стосовно панівної траєкторії руху суспільств у різних частинах світу).

Зосередившись на величезному розмахові подорожі людства, я не намагаюся применшити значення колосальної нерівності всередині спільнот і між ними; натомість мені хотілося б озброїти всіх концепцією дій, які допоможуть зменшити рівень бідності й несправедливості та сприятимуть процвітанню людства. Як ми невдовзі переконаємося, основні чинники впливу на подорож людства не стишують своєї неблаганної ходи, проте освіта, толерантність і високі показники гендерної рівності — це запоруки процвітання нашого виду на десятки та сотні років.

Частина перша

ОДІССЕЯ ЛЮДСТВА

ПЕРШІ КРОКИ

Якщо піднятися звивистою стежкою до печер на горі Кармель у сучасному Ізраїлі, можна намалювати в уяві ті величні краєвиди, що оточували цю місцину в доісторичну добу. Середземноморський клімат з помірним коливанням температур мав бути приємним о будь-якій порі року. Річка, що зміїться неподалік поміж гір у зеленій долині, постачала питну воду. У лісах за гірським кряжем можна було полювати на оленів, газелей, носорогів і кабанів, а на відкритій місцевості, прилеглий до вузької прибережної рівнини та гір Самарії, напевно, росли доісторичні види злаків і плодкових дерев. З огляду на теплий клімат, екологічне розмаїття та запаси сировини, печери на горі Кармель тисячоліттями мали слугувати ідеальною домівкою для численних родів мисливців-збирачів. Рештки, виявлені в цих стародавніх печерах (тепер вони належать до списку Світової спадщини ЮНЕСКО як видатний зразок еволюції людства), свідчать про те, що сотнями тисяч років там містилася ціла низка доісторичних поселень, а також про захоплену ймовірність зустрічі *Homo sapiens* із неандертальцями¹⁰.

Археологічні знахідки із цього й інших місць у різних куточках світу вказують на те, що архаїчні та ранні люди сучасного типу повільно, але впевнено здобували нові навички, навчалися вправлятися з вогнем, виготовляли дедалі вибагливіші леза, ручні сокири, кам'яні й вапнякові знаряддя, а також створювали предмети мистецтва¹¹. Основним рушієм цих культурних і технологічних проривів, які стали визначальною характеристикою людства й відокремили нас від інших видів, є еволюція мозку.

Генеза

Мозок людини — надзвичайний: великий, щільний і складніший, ніж у будь-якого іншого виду. За останні шість мільйонів років його розмір збільшився втричі, причому ці зміни відбулися здебільшого 200–800 тисяч років тому, ще до появи *Homo sapiens*.

Чому впродовж історії можливості людського мозку так зросли? На перший погляд, відповідь може здатись очевидною: без усякого сумніву, розвинений мозок дав нам змогу досягнути такого рівня безпеки і процвітання, якого не має жоден інший вид на Землі. Однак насправді все набагато складніше. Якщо мозок, подібний до людського, дає безумовну перевагу для виживання, чому ж тоді за мільярди років еволюції він не сформувався в жодного іншого виду?

Замисліться над отакою відмінністю: розвиток очей, скажімо, відбувався за різними еволюційними сценаріями, незалежними один від одного. Очі сформувалися протягом еволюції в хребетних (амфібій, птахів, риб, ссавців і рептилій), головоногих (зокрема каракатиць, восьминогів і кальмарів), а фасеткові очі — простіший тип — з'явилися у таких безхребетних, як бджоли, павуки, медузи і морські зірки. Імовірно, у далекого прашура всіх цих видів, який жив понад 500 мільйонів років тому, були тільки базові фоторецептори, здатні розрізняти світло й темряву¹². Проте, оскільки чіткий зір дає неабияку перевагу для виживання в різних середовищах, розвинені очі сформувались у процесі еволюції в різних груп, незалежних одна від одної; до того ж ці очі пристосовані лише до середовища існування кожного виду.

Незалежний розвиток схожих властивостей у різних видів (на противагу походженню від певної властивості, характерної для спільного прашура) називають *конвергентною еволюцією*. Є безліч інших прикладів, як-от формування крил у комах, птахів, кажанів і приблизно однаковий розмір тіла, що сформувався в процесі еволюції в риб (акул) і морських ссавців (дельфінів) для життя під водою. Як бачимо, численні біологічні види набули незалежно одне від одного схожих вигідних властивостей — але не мозку, здатного творити літературні,